

"יהודים רחמו, רחמו! הן לבכם ישר עדין"

90 שנה אחרי שתורגמו מידיש בידי נתן אלתרמן נמצאו פזמוני 'המכשפה' של אברהם גולדפאדן – המחזה שהייתה לו השפעה מכרעת על ספרו האחרון 'חגיגת קיץ'. הפזמונים מלאים בניצוצות גאונות, אז מדוע לא שמר אלתרמן על האוצר שבו שיקע את כישרונו, ומה הקשר של לאה גולדברג להיעלמות המסתורית?

זיוה שמיר | עודכן: 03.10.25

לפני שנים עסקתי ב'חגיגת קיץ' בספרי 'על עת ועל אֶתֶר' (1998), וטענתי שאלתרמן המזדקן "התכתב" בספר שיריו האחרון עם מחזהו של אברהם גולדפאדן 'המכשפה', שאותו תירגם לעברית בעלומיו, ב-1935, ללהקת 'הקומדיה הארצישראלית' של מיכאל גור ומרים ברנשטיין-כהן. הגיבורה הראשית באופרה המלודרמטית של גולדפאדן היא מירה'לה, בת עשירים, שאמה החורגת והמכשפה זוממות להעלימה מהאופק כדי להשתלט על רכושה, והיא נופלת בידי סרסור שכמעט מצליח להורידה לזנות. מירה'לה נקלעת לבית קלון בסטמבול (אכן, באיסטנבול התנהל בשנות "מפנה המאה" סחר נשים יהודיות שהוברחו לדרום אמריקה). מרדכי-מרכוס, המיועד למירה'לה, שכלתו האהובה אבדה לו, יוצא למסע חיפושים במרחבי תבל, ומצליח להחזיר הביתה את השיה האובדת. ראוי לזכור: "מרים" בברית החדשה היא גם הקדושה וגם הקדשה, שהרי מרים המגדלית, המכונה בבשורה על פי לוקס "החוטאת", למעשה עסקה בזנות.

ברי, אלתרמן שאל מוטיבים מן האופרטה הסנטימנטלית שתירגם בעלומיו ושילבם ב'חגיגת קיץ' (1965): הוא קרא לגיבורת יצירתו "מרים", זכר למירה'לה של גולדפאדן; הוא קבע את זירת ההתרחשות ב"סטמבול" ועיצב דמות של מכשפה זדונית ודמות של צעירה תמימה המושלכת אל תהומות הקלון וניצלת בזכות "אביר" החש לעזרתה. מן היצירה הנאיבית על חיי היהודים במזרח אירופה בנה אפוא אלתרמן "מלודרמה" מודרנית המשקפת באספקלריה מעוקמת את "העיר העברית הראשונה" כיובל שנים לאחר היווסדה, ובה מעורבות אמירות עתידניות על דמות דיוקנה של המדינה ושל החברה הישראלית. ביאליק אמר שתל-אביב לא תהיה עיר ראויה לשמה בטרם יהיו בה גנב יהודי וזונה יהודייה. ב'חגיגת קיץ' כבר יש בה פורצים ופרוצות למכביר.



'המכשפה' לאברהם גולדפאדן. תיאטרון הקאמרי היהודי הממלכתי, מוסקבה, 1921 | צילום: גטי אימג'ס)

מ-1999 אני מחפשת את תרגומו של אלתרמן ל'המכשפה', אך עד כה עלו מאמציי בתוהו. את הטקסט, שיצא גם בספר בהוצאת ורדי (ולא רק בסטנסיל בעבור השחקנים, כמקובל בתיאטרון), כאילו בלעה האדמה. ואולם, בימים אלה, לאחר חיפושים נמרצים של אדיבה גפן, יו"ר מכון גנזים, ובסיוע הצוות המקצועי והמסור של הספרייה הלאומית, הגיעה לידיי התוכנית של ההצגה, ובה כלולים הפזמונים, פרי תרגומו של אלתרמן, שחשיבות עליונה להם מבחינת חקר אלתרמן. ניתן לראות לאלתר שתרגום זה עולה באיכותו על התרגומים האחרים, הגם שגם הם יפים.

לדוגמה: במחזה כלול פזמון על הוצמאך העיוור ("הוצמאך איז אַ בלינדער"), הכתוב בשלושה טורכאים. איש מהמתרגמים לא שם לב למשקל, או שמא לא הצליח להתמודד עם תביעותיו, חוץ מאלתרמן ששמר על המשקל המקורי: הוצמאך הוא, עור פה, / יש להזהר בו, / כעסו בוער בו, / תנסה לתפס! / אם תתפס הפעם / יעבר הזעם / ותביץ בטעם / יין מלוא הכוס".

הפזמונים מלאים בניצוצי גאונות, אך ההברקות נחבאות אל הכלים ואינן מכריזות על עצמן בראש חוצות כהברקותיו של שלונסקי, למשל. ומדוע לא שמר אלתרמן על האוצר שבו שיקע את כישרונו? ייתכן שהוא התבייש בפזמוניו עקב ביקורת שוללת מצד לאה גולדברג, שקטלה את ההצגה, ואף מצאה דרך מחוכמת לקטול את תרגומו של שותפה לדרך בחבורת 'יחדיו', מבלי לומר עליו מילה רעה אחת. אמנם גולדברג הייתה אז עולה חדשה שזה אך ניסתה להתאקלם בארץ, אך בתוך זמן קצר כבר נודעה בשערים כמבקרת התיאטרון של העיתון 'דבר'. את ההצגה 'המכשפה' היא קטלה נמרצות ('דבר', 21 בנובמבר 1935), ועל תרגומו של ידידה אלתרמן, שאת שמו לא טרחה אפילו להזכיר, כתבה משפט אחד: "התרגום חי ויפה, אך בפזמונות יש אי-התאמה בין נאיביות גולדפאדנית ותל-אביביות 'מטאטאית'".

לכאורה לפנינו ביקורת קורקטית, אך למעשה טמונה בה קטילה צרת עין. מחזה כדוגמת 'המכשפה' הן לא נזקק לסופר מוכשר כאלתרמן לתרגום הדיאלוגים הפרוזאיים, אלא לשם בריאת נוסח עברי לפזמונים – נוסח שיתאים לקהל ולשחקנים (קרי, שיהא קליט ונוח להיגוי גם יחד!). במסווה של אמירת אגב, הרסה אפוא לאה גולדברג במשפט אחד את כל הישגי התרגום של אלתרמן. אורי קיסרי ('דואר היום' מיום 19 בנובמבר 1935 כתב אמנם: "אלתרמן? – עייפתי כבר לומר בכל הזדמנות והזדמנות את דברי עליו. קלילות ועדנה, ברק ואספרי. מי היה מיטיב ממנו לחדש את נעוריה של המכשפה?". ואולם, אלתרמן כנראה הצדיק בליבו את הביקורת הנוקבת של גולדברג והאמין בטוהר כוונותיה, מבלי לדעת שגם בעתיד תתעלם "ידידתו" דרך קבע מכל מחזותיו – מקור ותרגום – ולא תזכה אותם במילה טובה. למשל, כשיצא ב-1945 מחזהו של רסין 'פדרה' בתרגום אלתרמני שאיכותו מזדהרת אפילו בימינו, כתבה גולדברג ביקורת מקפת, שבה לא פסחה אפילו על משחקו של אחרון שחקני המשנה, אך על התרגום לא אמרה אלא שהוא מצדיק ביקורת נוספת (שמעולם לא הגיעה).

אפשר שאלתרמן העביר קו מחיקה על תרגומו ל'המכשפה', אך החומר הגנוז צף ועלה ממעמקי הזיכרון בעת שעמד על קו הקץ וחיבר את ספר שיריו האחרון. לפנינו מקרה מעניין של 'מרוץ שליחים': באותה שנה שבה פורסם ספר ביכוריו של עמוס עוז 'ארצות התן' (1965), ובו הסיפור 'כל הנהרות' המתכתב עם פזמונו של אלתרמן 'זמר מפוחית', פירסם אלתרמן את ספרו 'חגיגת קיץ' (ששימש ב-1999 בסיס לרומן 'אותו הים' מאת עמוס עוז), ובו הציג "תמונות מחזור" של יצירותיו המוקדמות, רובן יצירות בוסר שנגנזו על דמויות מבתי הקפה ובתי היין.

אכן, בספר שיריו האחרון ערך המשורר "פגישת מחזור" של יצירות הבוסר שלו מימי פריז ו"תל-אביב הקטנה" (בהן שירו הארוך 'קונצרט לג'ינטה' על מלצריית פרוצה שאוהבה חונק אותה למוות מרוב אהבה). בהזדמנות זו הוא נזכר גם בתרגומו של שלונסקי לאופרטה 'אופרה בגרוש' (1933). פזמוני ברכט התבססו על שיריו של פרנסואז ויון על בתי-הקלון של פריז, ואלתרמן "הצטרף לחגיגה" ותירגם את 'הבלדה של ויון על מרגו השמנה' (שמוטיבים מתוכה שימשו לימים בבלדה 'ניגון עתיק', המסתיימת במילים: "אך אם פעם תהיי צוחקת/ בלעדי במסכת מרעיה/ תעבר קנאתי שותקת/ ותשרף את ביתך עליה").

לשם כתיבת 'חגיגת קיץ' שאב אפוא אלתרמן חומרים משתי אופרטות – 'אופרה בגרוש' ו'המכשפה'. ייתכן שציפה שגם שירים מ'חגיגת קיץ' יולחנו ושיצירתו תעלה על הבמה במתכונת של אופרטה. ואכן, ב-1972, לאחר מות המשורר, העלה ידידו הטוב, הבמאי שמואל בונים, הצגה שהתבססה על אחדים מפזמוני 'חגיגת קיץ'. העלילה והדמויות מ'אופרה בגרוש' – מקי סכינאי והפרוצה ג'ני – השפיעו גם הם על אלתרמן (שמה של ג'ני ממחזהו של ברכט דומה לשמותיהן של המלצריית ג'ינטה מהשיר הפריזאי הגנוז ושל ז'נט – המלצריית המרוקאית מ'חגיגת קיץ' בנוסח מוקדם).

כשיצאה היצירה ב-1965 – במתכונת ספר שירים – היא לא זכתה אלא לקבלת פנים צוננת, חוץ מאמירה בלתי צפויה של דוד אבירן, מיריבי אלתרמן, שכתב שהשיר הנפלא 'היצירה מן העיר' הוא שירו הטוב ביותר של מחברו. לאחר מכן, צללה היצירה לתהום השכחה עד שזכתה בשנות ה-90 לרנסנס, ועמדה זמן קצר באור הזרקורים.

...

שיטוט ב'חגיגת קיץ' מגלה מוטיבים נוספים מ'המכשפה': בשתי היצירות יש שריפה, בשתייה ניצל "האיש הטוב" (Vir bonus) מן השוטרים המבקשים להפילולו, בשתייה מרים מתגלה בחטף בתוך מהומת המסבאה על ידי הגבר שיצא לחפשה (אהובה או אביה האוהב). בשתייה כלול פזמון על אותם ווים זעירים המחזיקים את העולם (בשבחם דרש אלתרמן גם במעשייה המחורזת 'מעשה בפ"א סופית'). שתי היצירות – 'המכשפה' ו'חגיגת קיץ' – מתרחשות בתקופה של הגירת המונים, ובשתייה ניכרת הכמיהה לתיקון העולם ולהחזרת הסדר הטוב על כנו.

כמו יל"ג שהראה ב'קוצו של יוד' שעולם שלם עלול להיהרס בגלל אות קטנה, כך הראה אלתרמן לא פעם שבורג קטן חיוני להפעלת מכונה גדולה, ובלעדיו היא מושבתת. כל הדרוש להפעלת העולם מצוי בתיבתו של הוצמאך המכריז על מרכולתו (בתרגום אלתרמן): "הכל בכל מכל כל/ הקול קול הוצמאך, והוצמאך מוכר בזול/ בזיל הזול, בזול הזיל/ מי שקנה נפשו הציל/ והאומר 'ב'יקר' יבער באש מבקר ועד בקר/ לנשים ואנשים, לכלי קדש וכלי זמר/ גרבים של זכוכית ומשקפים של צמר/ מסמרות שענה ונרות ברזל/ כרטיסי נסיעה מפה לעזאזל/ סבון כשר וארנקים טרפה/ חצי מציאה וחצי גנבה/ ברגים וגם ווים וכל אשר תדרש/ אבקות למכתבים ומעטפות לכאב ראש/ בדים ואריגים וצבעים פורחים/ הזמנות לעכברים וסם נגד אורחים/...ומפתחות ומטפחות/ וכתפיות ולוח השנה/ והלצות בלוח/ יכנס בי הרוח!". בולט מקומם של המסמרות, הברגים, הווים והמפתחות המשליטים סדר בתוהו ובוהו השורר בעולם.

וב'חגיגת קיץ', במחזור 'דברים שבאמצע', מתואר הוגה דעות זקן המנסה לערוך לפני תלמידיו רשימה המסכמת את הדברים שמהם העולם עשוי. הוא פותח בארץ ובשמיים, ואחריהם בא קטלוג פסידו-לוגי, המסתיים במילים: "נַעֲצִים, כַּפְתּוּרִים", בתקווה שאביזרים זעירים אלה ישליטו סדר בעולם (על הכל מרחף הפחד מן התהום, כמתואר בשיר 32 'הקופאי המקיץ'). ובשיר 38 ('לילה צלול') מתוארות המחשבות ההופכות למילים, "וְהֵן כְּצַעַד הַנָּשִׁים הַחֲזָקוֹת/ עִם צֶלְצְלִי הַמִּפְתָּחוֹת הָאֲרָכִים/ וְהַכְּבִדִים אֲשֶׁר בָּהֶם הֵן מַחֲזִיקוֹת/ כְּדִי לִפְתֹּחַ וּלְנַעַל אֶת הַשּׁוֹקִים". משמע, בלי השגרה המבורכת, התלויה לא פעם בחפץ קטן כמסמר או מפתח, אין העולם יכול להתקיים.

ואשר לשירי האופרטה, המוכר ביותר הוא שירה של מירה'לה, הפונה אל הקהל בתחינה שיביאוו למשפט צדק: "אוי, איר יידן, בני רחמנים, / אַ גוט האַרץ איז דא ביי אײך! / ביי אײך איז דאָ גענוג דיינים – / פסקנט מיר, אויב דאָס איז גלייך", והקהל הנבון שואל: "ווער איז דאָס קינד, / פֿאַרבלאַנדזשעט געוויס, / עס בעט הילף אַ צינד, / ווער ווייסט, / ווער זי איז?" בתרגומו הנודע של אברהם לוינסון מ-1946, מירה'לה בוכה: "יְהוּדִים רַחֲמֹן, רַחֲמֹן! הֵן לְבַכְּכֶם יֵשֶׁר עֵדִין".

השורה הראשונה נפלאה, אך כבר בשורה השנייה ניכר האילוץ שבבחירת "עדין" לצורך החרוז "המושלם" עם "דין", וגם במקהלת הקהל אין החרוזה מצטיינת במקוריות ובשאר רוח: "זוּ הַיְלִדָּה, וְדַאי תַעֲתֶה/ חוּשׁוּ מֵהַר לַעֲזָרְתָּה! / מִי הִיא הַיְלִדָּה הַנִּחְמָדָה? / חוּשׁוּ, הַצִּילוּ אוֹתָהּ!". לעומת זאת, תרגומו המקורי של אלתרמן זורם בטבעיות וללא אילוצים. מירה'לה פונה אל סובביה במילים: "יְהוּדִים בְּנֵי רַחֲמָנִים/ הָעוֹד יֵשׁ פֶּה לֵב אֶחָד?" והללו אומרים איש לרעהו: "מִי הַקִּטְנָה/ תוֹעָה נִדְחָה/ מָה אֲסוּנָה? / עַל מָה הִיא בּוֹכָה".

בקצרה, כדברי הפסוק "וְהָיָה רִאשִׁיתְךָ מִצֶּעֶר וְאַחֲרִיתְךָ יִשְׁגָּה מֵאֵד" (איוב ח, ז), כישרונו של אלתרמן הלך והשתכלל: ממעשה נעורים של תרגום 'המכשפה' שאבד הוא הגיע לתרגומו המונומנטליים לשייקספיר ולמולייר, ומפזמונים של מירה'לה והוצמאך הוא הגיע לספר שיריו הטרגי-קומי הבשל 'חגיגת קיץ', המצפה עדיין שיציבוהו בשורה אחת עם 'כוכבים בחוץ' ו'עיר היונה'.